

WAAROM DE WAARHEID ONDER DRUK STAAT

Jezus zei: 'Ik ben geboren en naar de wereld gekomen om van de waarheid te getuigen, en ieder die de waarheid is toegedaan, luistert naar wat ik zeg'. Hierop zei Pilatus: 'Maar wat is waarheid?' (Joh.18: 37-38).

Sinds de Romeinse machthebber zijn befaamde vraag stelde, hebben duizenden filosofen en geleerden naar een antwoord gezocht. Het is evident dat we hun zoektocht in een bijdrage als deze geen recht kunnen doen. Ik beperk me daarom tot het schetsen van vier houdingen die zich in het Westen achtereenvolgens hebben gemanifesteerd en die nog altijd van belang zijn als men zich buigt over de vraag wat we onder waarheid moeten verstaan. Mijn aandacht gaat vooral uit naar de manier waarop wetenschappers en andere professionals met kennis omgaan, al is het onvermijdelijk om ook iets te zeggen over de invloed die morele, commerciële en politieke ambities in deze uitoefenen. De tijd dat wetenschappers zich konden terugtrekken in hun eigen domein is immers voorbij met als gevolg dat de druk van burgers, overheden dan wel bedrijven in vrijwel elk vakgebied merkbaar is. Deze niet-wetenschappelijke actoren houden graag aan hun eigen inzichten vast en dat maakt de zaak niet gemakkelijker. Alvorens daarop in te gaan, wil ik iets over waarheid in meer algemene zin zeggen.

Ik spreek van waarheid als er een duurzame relatie tussen het denkbare en het waarneembare bestaat.¹ Deze zienswijze houdt drie zaken in. *Ten eerste* dat er een onderscheid te maken is tussen het denkbare en het waarneembare. Tot de ene sfeer behoren zaken als uitspraken, theorieën, ideeën, modellen, vermoedens, verhalen, denkbeelden en meer algemeen alles wat de menselijke verbeelding op eigen kracht kan voortbrengen. Tot de andere sfeer behoren zaken als observaties, metingen of eigen ervaringen maar ook de data die we met behulp een enquête of geavanceerde apparatuur in de echte wereld verzamelen. Om een voorbeeld te noemen: tot de sfeer van het denkbare behoort het idee dat de zon morgen om 13.45 uur onder zal gaan. Het waarneembare daarentegen verwijst naar het tijdstip waarop de zonsondergang zich voor onze ogen voltrekt. Ik onderschrijf de bekende wetenschapsfilosofische these dat waarnemen en denken voortdurend op elkaar inwerken² maar ik houd vol dat het denkbare en het waarneembare zich niet volledig tot elkaar laten herleiden.

Dat brengt ons bij het *tweede punt*, namelijk dat er voor waarheid een duurzame relatie tussen beide domeinen moet zijn. Deze relatie kan op onafhankelijke wijze door anderen worden vastgesteld en valt niet bij de eerste de beste toetsing omver. Het betekent evengoed dat elke waarheid historisch van karakter is: ook als we geloven dat ons weten zeker is, kan er een moment komen waarop de relatie tussen denken en waarnemen minder vast blijkt dan we altijd hadden vermoed. Een bekend voorbeeld daarvan is de ontdekking van het zonnestelsel. Eeuwenlang was iedereen ervan overtuigd dat de zon om de aarde heen draait totdat in de zestiende eeuw werd bewezen dat het omgekeerd is.

Het *derde element* impliceert dat binnen deze relatie het waarneembare doorslaggevend is. Wanneer zich gegevens aandienen die niet stroken met de bestaande inzichten, zal men eerst proberen om die in te passen in de bestaande theorie of leer maar dat is vaak slechts in beperkte mate mogelijk. Als het erop aankomt moet het denken zich naar de waarneming voegen en niet andersom. Ik weet dat deze laatste claim ter discussie kan worden gesteld. Er zijn allerlei tradities van religieuze, morele of filosofische aard waarbij het waarnemen zich sterk naar theoretische overwegingen richt, maar kenmerkend voor het Westen lijkt mij te zijn

dat het meer speculatieve element zich uiteindelijk plooit naar de manier waarop de wereld zich aan ons manifesteert. In die zin probeer ik ‘realist’ te zijn.

Morele waarheden

Wat is dan de morele houding die het denken en leven in West-Europa meer dan duizend jaar heeft bepaald? We zien haar op het moment dat Jezus voor Pilatus verschijnt. Als hij zegt dat hij naar de wereld is gekomen om van de waarheid te getuigen en daarmee impliceert dat zijn waarheid een andere dan de wereldse is, kiest hij een houding die niet alleen de profeten van het Oude Testament maar alle grote religieuze tradities van Oost en West hebben verwoord. Namelijk dat de mens als opgave heeft zijn naaste lief te hebben, compassie te tonen men hen die lijden en barmhartig te zijn.³ Merk op dat deze waarheden niet zozeer van cognitieve als wel van normatieve om niet te zeggen van affectieve aard zijn. Het gaat in het christendom en andere tradities zoals Confucianisme of Boeddhisme niet zozeer om de inzichten van het verstand maar om de wijsheid van het hart. Daar moet onze morele of religieuze opdracht worden waargemaakt en alleen daar kan blijken hoe oprecht ons streven naar transcendentie of verlichting is. Toch kent het verhaal van Jezus één element dat van de andere grote tradities verschilt. Het gaat niet alleen om een leer die door de profeet verkondigd wordt, het gaat om een ultieme vorm van zelfopoffering die de mensheid voor eens en altijd verlost. Daarmee is Christus meer dan een halfgod of heilige in wie het goddelijke en het menselijke aan elkaar raken. Het idee van de menswording houdt in dat God letterlijk een menselijke gedaante aannam en daarmee een nieuwe fase in de menselijke geschiedenis markeert.⁴ De geloofwaardigheid van de boodschap die Christus ons brengt, schuilt niet zozeer in de door hem gesproken woorden maar in zijn levenswandel en daadwerkelijke handelen. Daarom is de navolging van Christus geen kwestie van woorden maar van gedrag en wel een gedrag dat het verlichten van lijden en het troosten van de bedroefden beoogt.⁵

Men hoeft maar weinig van de geschiedenis te weten om te beseffen dat de verdere expansie van deze houding in West-Europa een verhaal is vol bijzondere wendingen. Ik noem slechts de wonderlijke vervlechting van dit op mededogen gerichte geloof met een Romeinse vorm van machtsuitoefening die in de wereldhistorische rol van de katholieke kerk tot uiting kwam.⁶ Ik noem de bijdrage van het kloosterleven dat in de marges van een op eer en status gerichte wereld van de vroege middeleeuwen niet alleen een traditie van vroomheid en geleerdheid levend hield maar ook een blijvende verbinding tussen bidden en het verrichten van lichamelijke arbeid legde. En ik noem de late Middeleeuwen toen zich in onze streken de moderne devotie ontwikkelde, een beweging die christelijke deugden in het alledaagse leven wilde waarmaken.⁷ Langs al die wegen zette zich iets door wat sommigen als een agapeïsche revolutie hebben aangeduid. Die term verwijst naar de even gestage als verrassende verbreiding van een op menselijkheid georiënteerde moraliteit die uiteindelijk een grote invloed op de samenleving en haar instellingen kreeg.⁸ We hebben daarbij inderdaad te maken met een vorm van waarheid in de zin die zo even werd bedoeld. Er was immers niet alleen sprake van een traditie waarin bepaalde woorden, waarden en denkbeelden van generatie op generatie worden doorgegeven maar ook van een waarneembare wereld die zich in de loop der eeuwen naar die waarden heeft gevoegd.⁹ Anders gezegd: we ontwaren een in traditie en organisatie verduurzaamde relatie tussen datgene wat de gelovige denkt of zegt aan de ene kant en datgene wat hij of zij in de wereld aan morele inspanning waarneemt aan de andere kant. Zo vertoonde de wereld tot aan de moderne tijd een eigen ordening die zowel cognitief als normatief en affectief van aard was.¹⁰ Juist omdat het waarneembare leven en het gelovige denken steeds naar elkaar verwezen, kon de daarmee gegeven waarheid geruime tijd in stand blijven.

Professionele waarheden

Een en ander neem niet weg dat er vanaf de vroegmoderne tijd langzaam maar zeker een andere houding ontstond die uiteindelijk ook een nieuwe soort waarheden tot gevolg had. Ik doel op de wetenschappelijke revolutie die zich vanaf de zestiende eeuw in meerdere landen van Europa voltrok en twee tendensen kent. Een eerste tendens is dat het waarnemen van de wereld in toenemende mate een doel in zichzelf werd en zich geleidelijk aan de controle van het morele denken onttrok. Een tweede tendens is dat men meer en meer naar specifieke verklaringen zocht waarbij het denkbare de vorm van een te toetsen of te bewijzen theorie kreeg. Dat impliceert een specifieke vorm van waarheidsvinding. Kenmerkend is dat ze een groot aantal gespecialiseerde vakgebieden omvat die allemaal eigen waarheden voortbrengen. Dit beperkt zich niet tot de grote verschillen tussen alfa-, bèta- en gammawetenschappen, het gaat evengoed voor tal van sub-disciplines binnen de natuurkunde, binnen de psychologie, binnen de geschiedenis etc. op. Deze vakgebieden werken doorgaans met eigen theoretische modellen en eigen manieren om data te verzamelen met als gevolg dat de daaruit voortvloeiende inzichten niet vanzelf op elkaar aansluiten. Er is in beginsel geen relatie tussen de manier waarop natuurkundigen over zwaartekracht denken, de manier waarop psychologen onderzoek naar fobieën doen en de modellen voor bedrijfsvoering die bepaalde economen ontwikkelen. Mede daarom heeft spreken over dé waarheid bij moderne wetenschappen nauwelijks zin. Wat we hebben is een groot aantal waarheden (meervoud) waarvan de relevantie vaak tot één (sub)discipline beperkt blijft. Het voordeel is dat we per vakgebied beschikken over een redelijk betrouwbare en in sommige gevallen zelfs groeiende hoeveelheid kennis maar de vraag hoe die met elkaar samenhangen laat zich nooit in algemene zin beantwoorden.¹¹

Nu kan men niet zeggen dat dit streven tot wetenschappers beperkt blijft. Academisch onderzoek mag dan een betrouwbare vorm van kennis opleveren, maar de hedendaagse maatschappij kent vele andere professionals die aan waarheidsvinding doen.¹² Ik noem drie beroepsgroepen die ik zelf heb onderzocht. Voor politiemedewerkers is de waarheid zonder meer cruciaal. Ze moeten gegevens verzamelen, verdachten ondervragen en rapporten van collega's doornemen om te achterhalen wat zich in een bepaalde buurt heeft voorgedaan.¹³ Een ander voorbeeld zijn journalisten die zich vastbijten in een dossier om daarover in hun krant verslag te doen.¹⁴ Derde voorbeeld zijn rechters die grote hoeveelheden informatie moeten verwerken om te kunnen vaststellen of een verdachte schuldig is.¹⁵ Voor elk van deze professionals geldt dat ze het vinden van de waarheid buitengewoon serieus nemen zonder dat ze daarbij op een strikt wetenschappelijke manier werken. Overigens hebben ze daar onvoldoende tijd voor. De rechter moet gedurende het jaar nu een groot aantal zaken afwerken, de journalist heeft telkens met deadlines van doen en de politieagent krijgt elke dag talloze andere zaken die ook om aandacht vragen. Ondanks die beperkingen wijden deze mensen zich op een professionele wijze aan waarheidsvinding. Dat ze niet toekomen aan de exactheid en systematiek van academisch onderzoek, betekent niet dat hun werk ondeugdelijk is. Sterker nog: ik denk dat menig wetenschapper veel kan opsteken van de praktische ervaring die deze professionals aan de dag leggen.¹⁶ Daarom geloof ik niet dat wetenschappers het monopolie op de waarheid kunnen opeisen. Waarheidsvinding geldt vandaag de dag als een brede, zeer diverse en ook alom gewaardeerde opgave. Hielden de miljoenen professionals met dat werk op, dan zou de moderne samenleving van de ene dag op de andere in elkaar storten.

Onderliggende waarden

Hoewel velen vandaag de dag denken dat het onbevagen zoeken naar waarheid voor zichzelf spreekt, is dat geenszins het geval. Zowel bij de wetenschapsbeoefening als bij genoemde professionals is de productie van waarheden een vorm van mensenwerk met alle implicaties van dien. Je moet het niet alleen kunnen maar ook willen doen. En als je het wil moeten anderen het bovendien waarderen want anders is de voldoening snel weg. Dat was in het verleden ook het geval. Met zijn onderzoek naar het verloop van de wetenschappelijke revolutie in de zestiende en zeventiende eeuw heeft Steven Shapin laten zien dat men destijds een strakke gedragscode ontwikkelde om te garanderen dat de productie van waarheden inderdaad een hoge mate van betrouwbaarheid kreeg. Hoe wist de natuurkundige dat een bepaalde collega zijn experimenten daadwerkelijk had uitgevoerd? Kon men erop rekenen dat de uitkomsten van dat experiment op een correcte wijze genoteerd waren? En hoe te voorkomen dat meningsverschillen op hevige conflicten zouden uitlopen? Wat men in feite nodig had was een 'cultuur' die de betrokken wetenschappers er spontaan toe bracht om eerlijk te zijn, om conflicten om te zetten in een rationeel gesprek en om zich volledig toe te wijden aan hun vakgebied. De Engelse wetenschappers werden daarbij geholpen door het feit dat er al een cultuur van gentlemen voorhanden was die het spreken van de waarheid en beschaafde omgang met elkaar vooropstelde. Daardoor kon zich in de Royal Society een beroepsethiek ontwikkelen die later ook voor andere takken van wetenschap maatgevend werd.¹⁷ Overigens werd het streven naar eerlijkheid in de toenmalige Lage Landen eveneens sterk gewaardeerd.¹⁸ Een en ander onderstreept dat waarheidsvinding inderdaad aan bepaalde historische voorwaarden gebonden blijft en dat een eventuele wijziging van die voorwaarden onvermijdelijk gevolgen heeft voor het soort geproduceerde waarheden. Dat blijkt wel uit situaties waarbij de nationale veiligheid op het spel staat en de waarheid vaak aangepast wordt. Men zegt niet voor niets dat ze bij oorlogsvoering het eerste slachtoffer is.

Behalve om de historische gaat het ook om de culturele voorwaarden waaronder wetenschappers en professionals werken. Betrouwbare kennis is zonder intellectuele ascese onmogelijk. Waarheidsvinding vooronderstelt het vermogen en de bereidheid om eigen voorkeuren van morele, politieke of sociale aard opzij te zetten. Max Weber heeft die ascese op een voorbeeldige manier verwoord toe hij wetenschap als beroep ter sprake bracht.¹⁹ Die ascese is tot op heden blijven bestaan en wordt stilzwijgend verondersteld in de wijze waarop we controle op wetenschappelijke én professionele kennis uitoefenen. Het zijn – zo nemen we aan – niet in de eerste plaats financiële prikkels, politieke belangen of sociale voordelen die mensen ertoe aanzetten om eerlijk te werken. Als het goed is doen ze dat omdat het dienen van de waarheid een integraal onderdeel vormt van hun professionele identiteit. Toch moeten we erkennen dat die controle zich niet in het luchtledige voltrekt. Er gaat altijd een zekere druk uit van de culturele waarden of prioriteiten waar een samenleving aan hecht. In sommige landen kunnen bepaalde zaken niet worden onderzocht omdat ze grote sociale of religieuze bezwaren oproepen. Denk aan vragen over het historische karakter van de Koran in landen die streng Islamitisch zijn. Of we zien dat het zoeken naar de waarheid direct dan wel indirect vanuit de politiek wordt aangestuurd, een situatie waarvan we moeten vrezen dat ze voor China geldt. Overigens mogen we niet doen alsof het Westen op dit gebied nooit problemen heeft gehad. In Nederland kenden we eind jaren zeventig de affaire Buikhuisen waarbij linkse activisten en commentatoren te hoop liepen tegen het plan om onderzoek naar de relatie tussen crimineel gedrag en biologische factoren te doen. En wie vandaag de dag de vraag zou stellen of de Nederlandse slavenhandel nu winst of verlies opleverde, mag evengoed een storm aan bezwaren tegemoet zien. Een en ander illustreert dat het zoeken naar waarheden ook een normatieve kant heeft.

Democratische waarheden

Het voorgaande heeft vooral betrekking op wetenschappers en andere kenniswerkers die op een professionele wijze naar waarheden zoeken. Dat is in deze domeinen alleen mogelijk wanneer men als onderzoeker het eigen waardeoordeel opschort. De moeilijkheid is evenwel dat er ook waarheden zijn die juist op waardeoordelen zijn gebaseerd. Dat is onder meer het geval in de sfeer van politiek, democratie en publieke meningsvorming zoals die aan het eind van de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Toen men in Amerika en Frankrijk het ideaal van een democratische politiek omarmde, diende zich ook het vraagstuk van de algemene wil aan. Vanaf het moment dat niet langer de vorst maar het volk als soeverein fungeert, ontstaat het probleem dat er een publieke waarheid moet zijn.²⁰ Voor het articuleren van een dergelijke waarheid is meer dan een reeks waardevrije uitspraken vereist. Sterker: een dergelijke articulatie vooronderstelt dat die waarden juist in het openbaar tot uitdrukking worden gebracht zodat duidelijk is wat we onder de publieke zaak moeten verstaan.²¹ De moeilijkheid is uiteraard dat het daarbij niet om één waarde gaat, maar om een verzameling van veelal strijdige waarden waartussen een bepaald evenwicht moet worden gevonden. We gaan er in een democratie vanuit dat de vrije en desnoods harde botsing van meningen in een dergelijk evenwicht zal uitmonden. Het zou kunnen dat die verwachting iets te optimistisch is. Sociaalwetenschappelijk onderzoek heeft inmiddels laten zien dat in elke maatschappij vele, deels met elkaar strijdige waarden aan het werk zijn.²² We geloven ook niet langer dat je deze brede diversiteit tot één enkele set van waarden kunt terugbrengen²³ En we zouden zelfs kunnen twijfelen aan de klassieke filosofische poging om de eigen morele waarden te funderen of te rechtvaardigen. En wel omdat rechtvaardigen of funderen een rationele kwestie is terwijl waarden hun werkzaamheid vooral ontleen aan het feit dat ze ons gevoelsmatig aanspreken.

Een moeilijkheid die zich regelmatig opdringt is dat twee of meer voorname waarden elkaar ten dele uitsluiten. Dat probleem is in de praktijk van het samenleven vaak dringender dan de vraag hoe men een bepaalde waarde fundeert. In het huidige Nederland bijvoorbeeld streven we enerzijds een gelijke behandeling van groepen of personen na (vastgelegd in onze Grondwet artikel 1) maar anderzijds zijn we evengoed gehecht aan vrijheid van meningsuiting (vastgelegd in onze Grondwet artikel 7). De wijze waarop we met een dergelijke spanning omspringen is vanuit democratisch oogpunt van beslissende betekenis. Het komt ongetwijfeld neer op het vinden van een juiste balans, want zowel de afschaffing van artikel 1 als die van artikel 7 zou onze democratie grote schade toebrengen. Daarbij gaat het niet alleen om een balans die aan wettelijke normen voldoet maar die ook maatschappelijk draagvlak bezit.²⁴ Verder speelt een rol dat veel landen institutioneel weliswaar een vorm van democratie kennen maar dat ze met betrekking tot hun voornaamste waarden sterk verschillen. Zou men democratie niet alleen als een institutionele kwestie maar als een vorm van beschaving opvatten – zoals Marcel ten Hooven bepleit – dan wordt het afwegen van ongelijksoortige waarden een urgente opgave.²⁵ Die urgentie zou al bestaan wanneer de inwoners van een land voor 100 procent autochtoon waren want ook onder hen doet zich een grote variëteit aan waarden voor. En die urgentie neemt alleen maar toe als er minderheden met diverse culturele achtergronden bijkomen, zoals de afgelopen decennia in het Westen is gebeurd. Of die vreedzaam kunnen samenleven hangt niet af van academische of professionele waarheden af maar van de vraag in hoeverre een aantal basiswaarden door de bevolking gedeeld worden.²⁶

Commerciële waarheden

Inmiddels is duidelijk dat we evenmin kunnen volstaan met het formuleren van democratische waarheden. Dat komt vooral omdat zich in de twintigste eeuw een commerciële dynamiek ontwikkelde die de grenzen van nationale democratie en politieke bureaucratie te buiten ging. Beslissend in deze is de expansie van grootschalige industrie vanaf eind negentiende eeuw en de vragen die het bedrijfsleven moest oplossen. Deze dynamiek werd vanaf de jaren tachtig alleen maar sterker. De bloei van wereldwijde markten en technologische innovatie bracht een meer pragmatische omgang met de waarheid mee. Het filosofisch pragmatisme heeft in academische kring lange tijd een slechte naam gehad en het kon ook in de politieke sfeer niet op veel enthousiasme rekenen, maar dat verhindert niet dat deze houding in het zakenleven schering en inslag is. Daar staat men niet zozeer voor de uitdaging of een bepaald idee wetenschappelijk klopt dan wel voldoende democratische draagvlak heeft maar voor de vraag of het verkoopt. Terwijl een aantal klassieke vragen in de sfeer van handel en nijverheid niet langer gesteld werden, kwamen daar nieuwe vragen voor in de plaats. De kwestie is hoe je de eigen producten zodanig presenteert dat ze niet alleen in groten getale worden afgenomen maar je ook een goede reputatie houdt. Wellicht ten overvloede zeg ik erbij dat deze kunst van het verkopen op geen enkele wijze onze minachting verdient. Een product of dienst zodanig aan de man brengen dat je daarmee een flink marktaandeel weet te verwerven is in beginsel niet minder relevant dan de politicus die zijn of haar verhaal weet over te brengen op een breed publiek of een wetenschapper die erin slaagt zijn veelal contra-intuïtieve denkbeelden te laten doorgaan voor bewezen waarheden. Verkopen is op zichzelf een nobele kunst die haar eigen vaardigheden vereist, ook al verschillen die van de vaardigheden die de basis van morele kwaliteit, professionele waarheidsvinding of publieke geloofwaardigheid vormen.

Een belangrijk punt is evenwel dat het gewicht van commerciële waarheden de afgelopen halve eeuw enorm is gegroeid. Ik noem drie verschijnselen die daaraan bijdragen. Om te beginnen eist het proces van secularisatie zijn tol. In vroeger tijden namen velen aan dat we pas in het leven na de dood voor onze inspanningen worden beloond. Dit eeuwigheidsperspectief lijkt vanaf de Tweede Wereldoorlog aan slijtage onderhevig te zijn. Hoewel we nog altijd waarden of idealen nastreven, verwachten we in toenemende mate dat deze binnen de termijn van ons leven hier op aarde worden gerealiseerd. In die zin werd de temporele horizon veel korter dan voorheen.²⁷ Tegelijkertijd leiden globalisering en toegenomen concurrentie in ruimtelijk opzicht juist tot een andere tendens. Commerciële activiteit beperkt zich niet langer tot een lokaal en zelfs nationaal niveau maar werd een aangelegenheid die letterlijk de gehele wereld omspant. Het neoliberale offensief dat zich vanaf begin jaren tachtig in de hele westerse wereld sterk maakte heeft dit slechts onderstreept. Ten slotte lijkt het erop dat de massale inzet op digitale media de onderlinge rivaliteit versterkt heeft. De kunst om jezelf te verkopen neemt een nieuwe vorm aan en is niet zelden een voorwaarde geworden om als persoon of bedrijf het hoofd boven water te houden. Door dit alles werden commerciële waarheden de afgelopen decennia belangrijker dan ooit. Ze worden vaak breder omarmd dan de meer traditionele waarheden van academische dan wel democratische aard om nog maar te zwijgen van de waarheden die de basis van onze morele traditie vormen.

Gevolgen van commerciële dynamiek

Dat brengt ons bij de vraag die menigeen tegenwoordig verontrust en die aan het begin van deze bijdrage als even aangestipt werd. Is het niet zo dat het klassieke idee van waarheidsvinding door allerlei politieke en commerciële ambities onder druk komt te staan? Mogen we erop vertrouwen dat handel, democratie, moraal en wetenschap zich tot hun eigen domein beperken? Of is het gewicht van bepaalde domeinen inmiddels zo groot geworden dat

ze een bedreiging voor het gewenste evenwicht vormen? Zelf ben ik van mening dat dit laatste in toenemende mate gebeurt. Tal van tekenen wijzen erop dat klassieke waarheden van morele en wetenschappelijke aard gevaar lopen doordat de impact van het democratische en commerciële perspectief steeds sterker wordt. Ik wil dat aannemelijk maken door te verwijzen naar enkele studies van eigen hand die deze thematiek behandelen.

Dat het proces van waarheidsvinding op Nederlandse universiteiten onder druk staat, valt op het eerste oog moeilijk waar te nemen. Wie recente rapportages over wetenschapsbeoefening in Nederland leest, ziet dat men allerlei superlatieven hanteert. Ons land grossiert in excellent toponderzoek en veel academici zouden – zeker vergeleken met andere landen – hun leven op een academische hoogvlakte doorbrengen. Maar wie, zoals Thijs Jansen, Wout Scholten en ik een paar jaar geleden inderdaad hebben gedaan, empirisch onderzoek doet naar de processen die zich op universitaire werkvloer afspelen, ziet toch een ander beeld.²⁸ Dat komt ook naar voren uit de vele klachten die inmiddels vanuit de universitaire wereld opklinken. Zo nam de werkdruk op universitair personeel sinds de millenniumwisseling sterk toe, zijn er hele vakgebieden waar het onderwijs erbij inschiet en nam de kans op honorering van onderzoeksvoorstellen dramatisch af hoewel men stafleden daar in toenemende mate op afrekenet. Zo hebben we sinds de jaren negentig te maken met een academisch regime dat weliswaar graag verwijst naar maatschappelijke relevantie en topkwaliteit maar dat in feite functioneert als een selectiemachine waarin het vooral gaat om geld, rankings en studentenaantallen. Een en ander neemt niet weg dat er nog altijd talloze academici zijn die de door Weber geroemde ascese opbrengen, maar ze komen steeds minder aan hun eigenlijke werk toe. Wat dat betreft vormt niet alleen de in het *NRC-Handelsblad* gepubliceerde ontslagbrief van Eelco Runia een teken aan de wand, maar ook de brede weerklink die zijn brief opriep onder academici.²⁹ In elk geval vinden tal van academici het de hoogste tijd om terug te keren naar een houding waarbij we het zoeken naar waarheden als een doel in zichzelf kunnen zien. Voorlopig staat dat streven nog wel even onder druk omdat veel bestuurders bij universiteit en overheid inmiddels een commerciële logica omarmd hebben.

Helaas is de universiteit niet het enige domein waar een meer commerciële dynamiek nadelige effecten sorteert. Het geldt ook (en misschien zelfs nog meer) voor onze publieke meningsvorming. Dat heeft een kwantitatief en een kwalitatief aspect. Kwalitatief is van belang dat media, kranten, nieuwsvoorziening en journalistiek meer in het teken van amusement kwamen te staan. De aandacht verschoof van objectieve feiten naar het brengen van een spannend verhaal, van geschreven tekst naar een jacht op het meest pakkende beeld, van rationele analyses naar berichten die passen bij de smaak van het publiek. De vraag of het nieuws leuk, spannend, prikkelend of schokkend is werd belangrijker dan de vraag of het allemaal klopt. Als gevolg van deze verschuiving laat het publieke domein momenteel een heel andere dynamiek zien dan twee of drie decennia terug.³⁰ Daarnaast zijn kwantitatieve veranderingen van belang en wel in die zin dat de hoeveelheid, de snelheid en diversiteit aan informatie de afgelopen dertig jaar een explosieve toename liet zien. Dat komt uiteraard door het massale gebruik van internet en daaraan gelieerde digitale media die het domein van de meningsvorming haast onherkenbaar hebben gewijzigd. Vandaag de dag weet elke boze burger die zijn mening kwijt wil wat hij moet doen. Bijgevolg zijn de ergernissen, beschuldigingen, verdachtmakingen en scheldpartijen niet van de lucht. Het is duidelijk dat deze dubbele transformatie ook in politiek opzicht gevolgen heeft. Het is in Nederland gelukkig nog niet zo erg als in de Verenigde Staten waar de president deze nieuwe dynamiek volop benut terwijl de normale media regelmatig verdacht gemaakt of geschoffeerd worden. Maar we zien wel dat de druk op politici om zich in deze openbare ruimte te profileren groeit en dat ze daarbij meer oog voor hun eigen populariteit hebben dan voor de vraag hoe je op een geloofwaardige wijze de publieke waarheid vormgeeft.

Gevolgen van democratische dynamiek

Het is niet alleen de commerciële dynamiek die waarheden van wetenschappelijke of morele aard bedreigt. Ook in het politieke domein tekenen zich ontwikkelingen af die onze klassieke waarden onder druk zetten. Ik beperk me tot het noemen van twee tendensen die op het eerste oog een heel andere kant in wijzen maar die beide tot gevolg hebben dat het zoeken naar de waarheid erodeert. Ten eerste doken in alle Westerse democratieën de afgelopen decennia populistische stromingen op. De betrokken burgers verzetten zich doorgaans niet tegen het democratisch systeem als zodanig maar ze veroordelen wel het beleid dat politieke elites decennialang hebben gevoerd. Hun bezwaren betreffen vooral de inhoud van dat beleid en is uitgesproken politiek van aard.³¹ Ik beperk me tot het aanstippen van enkele thema's waar het vaak over gaat. Bijvoorbeeld het (vermeende?) opofferen van de nationale identiteit. Terwijl de sociale bovenlaag processen als globalisering en Europese integratie als een 'onvermijdelijke' ontwikkeling ziet, zijn veel gewone burgers het daar niet mee eens. Het al dan niet afschaffen van grenzen zou een politiek besluit moeten zijn maar daarover is nooit een echt debat gevoerd. En ander thema is dat vormen van modernisering en innovatie vaak gunstig uitpakken voor hoogopgeleide burgers terwijl voor burgers met minder opleiding juist het tegendeel geldt.³² Dat blijkt onder meer uit het gebruik van informatietechnologie. Ook dat beschouwen politici graag als 'onvermijdelijk' maar zonder dat de betrokken burgers om hun mening wordt gevraagd.³³ Een derde thema is het streven naar marktwerking bij vele vormen van publieke dienstverlening. Overbodig te zeggen dat de politieke elite ook dat jarenlang als 'onvermijdelijk' opvatte. Maar intussen stapelen de schaduwzijden dan die koers zich op en wijzen vele direct betrokkenen die marktwerking van de hand.³⁴ Zo heeft competitie op het spoor niet tot efficiëntere reizen en concurrentie bij farmaceuten niet tot lagere prijzen voor medicijnen geleid. Overigens ben ik van mening dat bestuurders of politici niet zonder meer moeten toegeven aan de bezwaren die van populistische zijde worden geuit. Zij zouden op het formuleren van een publieke waarheid moeten inzetten en dat vergt meer dan achter populistische protesten aanlopen.³⁵ Maar het feit dat deze protesten inmiddels zo luid geworden zijn, sterkt ons wel in het vermoeden dat politici hun taak van het zoeken naar democratische waarheden op basis van een publieke moraal niet langer waarmaken.

Opmerkelijk genoeg is er ook een tendens die precies de andere kant op gaat. Ik bedoel het streven naar publiek moralisme en politieke correctheid dat zich de laatste jaren vooral onder hoogopgeleide burgers manifesteert. Kenmerkend voor dit streven is dat men een aantal vragen, onderwerpen en zelfs uitdrukkingen taboe verklaart omdat ze bepaalde groepen uit de bevolking zouden beledigen of benadelen. Als voorbeeld noem ik mensen die vinden dat een blanke auteur geen boek over het slavenbestaan kan of mag schrijven. Een ander voorbeeld zijn publicisten die denken dat wangedrag tegen vrouwen zijn oorzaak in Hollywood vindt. De aanhangers van dit soort denkbeelden komen graag op voor groepen die het slachtoffer van onderdrukking, discriminatie, machtsuitoefening zijn. De vraag of slachtoffers altijd gelijk hebben en of het denken in termen van dader en slachtoffer überhaupt zinnig is kan dan niet meer gesteld worden. We krijgen soms de indruk dat het gaat om een gesecculariseerde versie van oude schuldgevoelens waarbij degenen die aan wetenschap dan wel beleidsvorming doen van zichzelf denken dat ze in politiek en moreel opzicht tekortschieten. Maar het kan even goed te maken hebben met het feit dat moderne burgers steeds hogere eisen aan zichzelf stellen terwijl de normatieve verwachtingen inzake een beschaafde samenleving geleidelijk toenemen. Overigens beperkt de nieuwe gevoeligheid zich niet tot de publieke sfeer. Ze is ook in bepaalde sectoren van de sociale wetenschappen en de menswetenschappen merkbaar met als gevolg dat zich regelmatig spanningen voordoen

tussen het streven naar publieke correctheid enerzijds en het zoeken naar academische inzichten anderzijds. We kunnen opnieuw vaststellen dat de ontwikkeling in Nederland nog niet zo ver gevorderd is als in de VS, waar Allan Bloom al jaren geleden waarschuwde voor het ontstaan van een gesloten mentaliteit.³⁶ Maar dat neemt niet weg dat de druk om zich in politieke correcte termen te uiten inmiddels flink is gestegen en dat het rechthouden van de eigen rug nogal wat bestuurders moeite kost. Hoewel men dit soort geluiden vooral aan de linkerzijde van het politieke spectrum vindt, hebben ze met hun populistische tegenhangers ter rechterzijde gemeen dat ze het failliet van een democratische gedachtewisseling aantonen.

Tekortkomingen van academici

Een en ander maakt duidelijk waarom het onbevangen zoeken naar wetenschappelijke waarheden vandaag de dag vanuit diverse richtingen wordt ondermijnd. Er is commerciële druk in die zin dat universiteiten zich gedwongen voelen mee te doen aan een concurrentieslag om schaarse middelen waardoor de arbeidsvreugde van veel medewerkers wordt aangetast. Er is het eveneens door commerciële overwegingen ingegeven streven naar spannende verhalen in de media waardoor het relatief saaie werk van academici minder aandacht krijgt. En ten slotte heeft het gebrekkig functioneren van democratische meningsvorming negatieve gevolgen waarbij men zowel kan denken aan populistische politici die wetenschappelijke inzichten met de nodige argwaan bezien als aan hun politiek correcte tegenhangers die de wetenschap om heel andere redenen wantrouwen. Geen wonder dat veel academici steeds vaker het gevoel krijgen dat er onvoldoende naar hen geluisterd wordt en dat hun inzichten niet langer worden gewaardeerd.³⁷ Denk aan de artsen van het RIVM die steeds vaker moeite hebben om hoogopgeleiden ervan te overtuigen dat bepaalde inentingenv noodzakelijk zijn. Of aan de economen die herhalen dat internationale vrijhandel in het geval van een crisis de beste oplossing is. Of aan criminologen die beweren dat de samenleving steeds veiliger wordt. Dat alles neemt niet weg dat wetenschappers ook bij zichzelf te rade moeten gaan om antwoord te vinden op de vraag waarom hun maatschappelijk gezag is ondermijnd. Daarbij wil ik de aandacht vestigen op twee met elkaar verbonden vraagstukken die in de huidige wetenschapsbeoefening niet echt aan bod komen.

Het eerste is dat de wetenschappelijke agenda beter moet aansluiten bij in de samenleving gevoelde problemen of ervaringen. Tot nog toe houden de meeste wetenschappers elke publieke bemoeienis met hun themakeuze, vraagstelling en methodologie bij voorkeur af. Maar het is zeer de vraag of ze in het zo geschapen isolement wel voldoende door hebben wat de publieke zorgen zijn. Zelf heb ik gemerkt dat je pas echt oog krijgt voor een maatschappelijke problematiek door met belanghebbenden in gesprek te gaan en te zien wat hen beweegt. Daarbij bestaat meer dan voldoende gelegenheid om eigen inzichten in te brengen zodat een houding van *U vraagt wij draaien* vermeden wordt. Maar men moet als academicus wel bereid zijn de eigen kring te verlaten en te luisteren naar mensen die, veelal gebruik makend van een geheel onwetenschappelijke taal, vertellen met welke vraagstukken zij worstelen. Vaak zal blijken dat de problemen van normatieve aard zijn en dat dwingt academici tot een nieuwe opstelling. Zij moeten leren hoe je deze vragen kunt duiden en verhelderen zonder meteen over te schakelen op de eigen zienswijze. Dat contrasteert nogal met de neiging waaraan veel wetenschappers onderhevig zijn, namelijk nog eens uitleggen dat het publiek de zaak niet goed begrepen heeft. Die neiging speelde ook een rol toen men twee jaar geleden de Nationale Wetenschapsagenda opstelde. Hoewel het formuleren van een dergelijke agenda een goed idee was en de inbreng vanuit het publiek een groot aantal relevante vragen opleverde, viel toch op dat de onderzoekagenda in hoge mate door de wetenschappers zelf werd bepaald. Dat bleek niet alleen uit de onderwerpen die geprioriteerd

werden maar ook uit de conceptuele en methodologische voorkeuren die aan het licht traden. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat biomedische onderwerpen een grote rol speelden terwijl vragen van culturele of morele aard nauwelijks aan bod kwamen. Een onderwerp als energie werd 247 keer genoemd terwijl zaken als deugd of wijsheid domweg niet aan bod kwamen. Men kan zich afvragen of de maatschappelijke relevantie van academische waarheden op die manier duidelijk wordt.

Daar komt nog een meer principiële overweging bij. In elk geval worstel ik zelf al langer met de vraag of we tot betrouwbare kennis kunnen komen als we daadwerkelijk alle waarden loslaten. Ik heb eerder gezegd dat zoeken naar wetenschappelijke waarheid een tijdelijke opschorting van het eigen waardeoordeel vooronderstelt. De meer fundamentele vraag is echter of weten zonder enige waarde wel mogelijk is. In dat verband lijkt het oude gezegde *credo ut intelligam* (ik geloof opdat ik begrijp) me nog steeds relevant. Menigeen zal die formule achterhaald vinden want de tijden waarin ze werd opgesteld, eerst door Augustinus van Hippo (vierde eeuw) en vervolgens door Anselmus van Canterbury (elfde eeuw) liggen al lang achter ons. Niettemin is het veelzeggend dat een filosoof als Ludwig Wittgenstein er evengoed mee worstelde. Hij hing aan het begin van zijn wijsgerig leven een strenge opvatting van kennis aan, maar stelde in zijn laatste geschriften dat alle kennis een vorm van geloof veronderstelt. Om elk misverstand uit te sluiten voegde hij daar nog aan toe dat een dergelijk geloof op geen enkele wijze te funderen is.³⁸ Wellicht laat deze moeilijkheid zich in sommige vakgebieden zoals wiskunde of natuurkunde oplossen omdat deze wetenschappers een aantal uitgangspunten met elkaar delen maar bij sociale wetenschappen of geesteswetenschappen en zeker ook bij de niet academische professionals staat de zaak er anders voor. Daar zien we vaak een zekere diversiteit aan politieke, normatieve of levensbeschouwelijke aannamen die uiteindelijk andere waarheden tot gevolg hebben. Mede daarom worstelt men in deze gebieden regelmatig met zogeheten *wicked problems*, dat wil zeggen vraagstukken die zowel in cognitief als in normatief opzicht onenigheid oproepen.³⁹ Een en ander onderstreept nog eens dat waarden er sterk toe doen, hoezeer het voortbrengen van waarheden ook een zekere ascese vereist.

Slot

Daarmee ben ik bij de pointe van mijn betoog. Het is duidelijk dat het citaat boven dit stuk betrekking heeft op heel verschillende soorten waarheden. De vraag van Pilatus is ons maar al te goed bekend. Ze verwijst naar het soort waarheden dat hoort bij de uitoefening van macht. Op dat punt zijn we niet langer naïef, met dank aan de argwanende lessen die Friedrich Nietzsche en Michel Foucault ons hebben geleerd.⁴⁰ We begrijpen dat zowel de vragen als de antwoorden van leiders, bestuurders of politici vaak nauw vervlochten zijn met de belangen die ze verdedigen of de doelen die ze nastreven. We kunnen eraan toevoegen dat dit inmiddels evengoed voor marktwerking geldt. We weten dat bedrijven, verkopers en handelaren hun woorden zo kiezen dat we met graagte op hun aanbod in gaan. Dat is tot op zekere hoogte normaal en maakt een integraal onderdeel van ons bestaan op aarde uit. Jezus daarentegen stelt dat zijn waarheid tot een andere sfeer behoort. De door hem bedoelde waarheid gaat op een morele of spirituele traditie terug en staat haaks op de waarheid van marktkooplui of machthebbers.

Het kan zijn dat Jezus niet op de hoogte was van de leer die Plato een paar eeuwen eerder in het klassieke Griekenland onder woorden had gebracht. Maar de structurele gelijkenis is er niet minder om. Het denken van Plato had eeuwige ideeën als het goede, het schone en het ware op het oog en hij verwachtte dat dit de bestaande wereld van een moreel tegenwicht zou kunnen voorzien.⁴¹ Overigens is deze gelijkenis tussen Plato en Jezus niet zo vreemd omdat

ze beiden deel uit maakten van een veel bredere beweging die destijds op meerdere plaatsen in de beschaafde wereld vorm kreeg en die bekend staat als de Axiale Tijd.⁴² Een wezenlijk bestanddeel daarvan was het geloof in een orde van transcendentale waarden die via spirituele, morele of filosofische oefening toegankelijk zou zijn. Ook het zoeken naar wetenschappelijke waarheid en publieke deugd was eeuwenlang op een geloof in die orde gebaseerd. Het kan zijn dat de secularisatie die de afgelopen eeuw in veel moderne landen haar beslag kreeg, ons van dat geloof heeft beroofd. Dat zou kunnen verklaren waarom zoveel politici én academici tegenwoordig hun oren laten hangen naar datgene wat de markt of macht van hen verwacht. Dat betekent echter niet dat het voortduren van deze toestand ‘onvermijdelijk’ is of toewijding aan transcendentale waarden en waarheden geen betekenis heeft. In elk geval streef ik zelf het tegendeel na. Ik denk dat het geloof in eeuwige waarden te verdedigen is op voorwaarde dat men aanvaardt dat ze nooit volledig worden gerealiseerd. Dat sluit ook op de eerder gegeven omschrijving van waarheid als een duurzame relatie van het denkbare en het waarneembare aan. Dat de waarneembare realiteit qua kennis het laatste woord heeft betekent uiteraard niet dat het denken zonder waarde zou zijn. Wie de spanning tussen die polen weet uit te houden en te doorleven is ook tegen de huidige druk van politieke of commerciële belangen bestand.

Noten

¹ Een meer uitvoerige (zij het licht afwijkende) versie van de nu volgende gedachtegang is te vinden in G. van den Brink, *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken*, Den Haag: Boom Bestuurskunde 2015.

² A. Chalmers, *Wat heet wetenschap*, Amsterdam: Boom 1999.

³ K. Armstrong, *De Grote Transformatie. Het begin van onze religieuze tradities*, Amsterdam: De Bezige Bij 2005; S.N. Eisenstadt, *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations*, New York: State University of New York Press 1986.

⁴ H. Küng, *Het christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Kampen: Uitgeverij Ten Have 2009; F. Lenoir, *Hoe Jezus God werd*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have 2011.

⁵ E. Carrère, *Het koninkrijk*, Amsterdam: De Bezige Bij 2015.

⁶ J. Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press 1994.

⁷ A. Weiler, *Het morele veld van de Moderne Devotie, weerspiegeld in de Gnotosolitos parvus van Arnold Gheyloven van Rotterdam 1423*, Hilversum: Verloren 2006.

⁸ Ik ontleen dit aan G. Buijs, Ter bescherming van het experiment, in: G. van den Brink (red.), *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*, Amsterdam: Boom Uitgevers 2018, 179-205.

⁹ P. Abspoel, *Zingeving in het Westen. Traditie, strijderethos en christendom*, Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2016.

¹⁰ R. Brague, *The Wisdom Of The World. The Human Experience of the Universe in Western Thought*, Chicago: The University of Chicago Press 2003.

¹¹ G. van den Brink, *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken*, Den Haag: Boom Bestuurskunde 2015, 16-27.

¹² Over dit onderwerp bestaat een brede literatuur. Ik noem slechts de volgende boeken: E. Freidson, *Professionalism. The Third Logic*, Cambridge: Polity Press 2001; D. Schön, *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*, New York: Basic Books 1983; R. Sennet, *De ambachtsman. De mens als maker*, Amsterdam: Meulenhoff 2008; S. Maynard-Moody & M. Musheno, *Cops, Teachers, Counselors. Stories from the Front Lines of Public Service*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2003.

¹³ G. van den Brink, *Empathie en handhaving*, Apeldoorn: Politieacademie 2010; zie eveneens G. van den Brink e. a., *Een onderzoek naar de morele weerbaarheid van Nederlandse politiefunctionarissen*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2015.

¹⁴ T. Jansen, G. van den Brink & J. Kole (red.), *Beroepstrots. Een ongekende kracht*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 2009.

¹⁵ G. van den Brink, *Geloofwaardige rechtspraak: de rechter als bruggenbouwer*, Den Haag: Raad voor de Rechtspraak 2008.

¹⁶ G. van den Brink, *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken*, Den Haag: Boom Bestuurskunde 2015, 59-64.

¹⁷ S. Shapin, *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago: University of Chicago Press 1994; S. Shapin, *The Scientific Revolution*, Chicago: University of Chicago Press 1996.

-
- ¹⁸ D. McCloskey, *Bourgeois Dignity. How Ideas, not Capital or Institutions, Enriched the World*, Chicago: University of Chicago Press 2016.
- ¹⁹ M. Weber, *Wetenschap als beroep & Politiek als beroep*, Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2012.
- ²⁰ W. Tiemeijer, *Het geheim van de burger. Over staat en opinie-onderzoek*, Amsterdam: Aksant 2006.
- ²¹ H. van Gunsteren, *Eigentijds burgerschap*, Den Haag: Sdu Uitgevers 1992.
- ²² S. Schwartz, *An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values* (2012), <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- ²³ R. Chang, Value Pluralism, in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2^e edition Volume 25 (2015), 21-26.
- ²⁴ G. van den Brink & S. Soeparman, *Naar een geloofwaardiger bestuur*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers 2015.
- ²⁵ M. ten Hooven, *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt – en wat eraan te doen*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers 2018.
- ²⁶ G. van den Brink, *Waartoe is Nederland op aarde? Nadenken over verleden, heden en toekomst van ons land*, Amsterdam: Boom Uitgevers 2018.
- ²⁷ G. van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2012.
- ²⁸ G. van den Brink, W. Scholten & T. Jansen (red.), *Goed werk voor academici*, Culemborg: Stichting Beroepseer 2016.
- ²⁹ Eelco Runia was lang als historicus aan de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam. Uit onvrede over de gevolgen van het neoliberale beleid in de academische wereld nam hij begin 2018 ontslag. Hij zette zijn motieven uiteen in een openbare brief die op 19 januari 2018 door *NRC Handelsblad* gepubliceerd werd.
- ³⁰ H. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*, Amsterdam: Boom Uitgevers 2004; R. Wijnberg, *De nieuwsfabriek. Hoe media ons wereldbeeld vervormen*, Amsterdam: De Bezige Bij 2013.
- ³¹ C. Brons, *Political Discontent in The Netherlands in the First Decade of the 21th Century* (proefschrift), 2014.
- ³² M. Bovens & A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker 2011.
- ³³ G. van den Brink, Woede door verwaarlozing. Waarom veel burgers zich verzetten tegen verandering, in: P. Karré, Th. Jansen & G. van den Brink (red.), *Bestuurskunde* 26.4 (2017), 18-29.
- ³⁴ R. Kuiper, *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de parlementaire besluitvorming over de privatisering en verzelfstandiging van overheidsdiensten*, Den Haag: Eerste Kamer 2012.
- ³⁵ G. van den Brink, *Waarom morele vragen politiek urgent worden*, Den Haag: Boom Bestuurskunde 2015.
- ³⁶ A. Bloom, *The Closing of the American Mind. How Higher Education Has Failed Democracy and Impoverished the Souls of Today's Students*, New York: Simon & Schuster 1987.
- ³⁷ H. Dijkstra & R. Hagendijk (red.), *Onzekerheid troef. Het betwiste gezag van de wetenschap*, Amsterdam: Van Gennep 2011.
- ³⁸ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Londen: Routledge 1961; L. Wittgenstein, *Over zekerheid*, Meppel: Boom 1977.
- ³⁹ H. Rittel & M. Webber, Dilemmas in a general theory of planning, *Policy Sciences*, 4.2 (1973), 155-169.
- ⁴⁰ P. van Tongeren, *Het Europese nihilisme. Friedrich Nietzsche over een dreiging die niemand schijnt te deren*, Nijmegen: Uitgeverij Vantilt 2012.
- ⁴¹ Plato, *Phaedo, Verzameld Werk II*, Baarn: Uitgeverij Ambo 1980.
- ⁴² R. Bellah & H. Joas (eds.), *The Axial Age and its Consequences*, Cambridge: Harvard University Press 2012.